

Dekonstruktivizem in psihologija#

*Metka Mencin Čeplak**
Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana

Povzetek: Zadnjih deset do petnajst let se v konceptualizacijah identitete dobesedno gneteje različne discipline. Ta množica diskurzov hkrati briše in še bolj pogloblja meje med njimi. Cilj dekonstruktivističnih pozicij v psihologiji, ki se sklicujejo na Althusserjev koncept interpelacije, lacanovsko psihoanalizo (teorizacija identifikacije) ter Foucaultovo teorizacijo diskurza in oblastnih razmerij, sicer ni definiranje meja in povezav med disciplinami. Vendar v analizah rojstva psiholoških vednosti in njihovih učinkov opozarjajo, da psihološke vednosti s tem, ko se omejujejo na individualno in medosebno, usodno reducirajo dejavnike oblikovanja identitete in subjektivitete. Pričujoči prispevek obravnava dve osnovni posledici te redukcije: redukcija vodi k sklepu, da je družbeno razlikovanje posledica individualnih razlik v sposobnostih in osebnostnih lastnostih, hkrati pa psihologijo ovira v analizi lastne vloge v oblastnih razmerjih.

Ključne besede: identiteta, oblast, psihologija, dekonstruktivizem

Deconstructivism and psychology

Metka Mencin Čeplak
University of Ljubljana, Faculty for social sciences, Ljubljana, Slovenia

Abstract: In last ten, fifteen years, variety of disciplines literary through the conceptualizations of identity. This plurality of discourses blurs the boundaries between disciplines and at the same time deepens them. The deconstruction positions in psychology, referring to Althusser's concept of interpellation, Lacanian psychoanalysis and Foucault's theorization of discourse and power relations do not try to define the boundaries and connections between the disciplines. However, in the analyses of the birth of psychological knowledge and their consequences the deconstruction position points out that psychological knowledge fatally reduces the factors constructing identity and subjectivity by limiting itself on individual and interpersonal. This article discusses two consequences of this reduction: this reduction leads to the conclusion that social differentiation is the effect of the individual differences in capacities and personal characteristics and at the same time this reduction impedes psychological knowledge in the analyses of its own role in the power relations.

Key words: identity, power, psychology, deconstructivism

CC=2100, 2630

#Prispevek je bil predstavljen na osrednji okrogli mizi četrtega kongresa psihologov Slovenije v Radencih, od 24. do 26. oktobra 2002.

**Naslov / adress: dr. Metka Mencin Čeplak, univ.dipl.psih., Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: metka.mencin-ceplak@guest.arnes.si*

Identiteta in z njo povezani procesi subjektivacije in individualizacije sodijo med osrednje teme družboslovnih razprav v zadnjem desetletju. Eden od temeljnih razlogov (in pogojev) za izjemen razmah raznolikih diskurzov o identiteti, subjektivaciji in individualizaciji (pa naj se označujejo kot psihološki, sociološki, antropološki, psihoanalitski, kulturološki ali še kako drugače) so po mojem mnenju prav zagate pri pojasnjevanju razmerij med individualnim oziroma psihičnim ter družbenim. Gre za večno vprašanje, kako se »individualno priključi na družbeno«, kot pravi Močnik (1996).

Identiteta, subjektiviteta, individualizacija so področja, kjer se neposredno in mogoče celo najbolj intenzivno doslej srečujejo psihologija, sociologija, antropologija, etnografija, komunikologija. Razlike med omenjenimi vednostmi v konceptualizacijah subjekta so marsikdaj zabrisane, še posebej med socialno psihologijo in sociologijo, saj se prva s socialnim konstruktivizmom in konstrukcionizmom na primer širi na področje teorizacije družbenega, druga s sociologijo telesa, emocij itd. pa na področje individualnega oziroma psihičnega. Z vpeljavo psihoanalitskega koncepta nezavednega zlasti v razvojni in pedagoški psihologiji, še posebej v feminističnih pristopih, se psihološke vednosti (sicer redko) približujejo tudi psihoanalizi - Canguilhem bi rekel, da psihologija šele s tem postaja znanost intimnega čuta (Canguilhem, 1989). Kljub temu pa si ne bi upala trditi, da se zaradi tega radikalno brišejo meje med temi vednostmi – razprave se zdijo precej mimobežne, uveljavljajo se stari koncepti v novih preoblekah, v različnih kontekstih in zvezah in pogosto oropani zgodovinskega spomina glede njihovega izvora.

Psihološke vednosti v mreži oblasti

Odnos družbenih znanosti (oziroma vednosti)¹ do psihologije je izrazito ambivalenten – psihološke vednosti so zaradi svoje usmerjenosti na individualno-psihično tarča kritik, hkrati pa na primer sociologija neredko pokliče na pomoč te iste psihološke konceptualizacije individualno-psihičnega, predvsem v analizah socialnopsiholoških pojavov kot so predsodki, družbeno nezaželeno vedenja in celo družbeno razlikovanje. To je implicitno izhodišče vseh analiz, ki sprašujejo, katere oblike psihopatologije prevladujejo v določenih zgodovinskih obdobjih, namesto da bi analizirale, kaj je v določenih obdobjih in kulturah označeno kot patološko. Drug primer so tiste analize, ki trdijo, da je v visokomodernih družbah identiteta stvar osebnega načrtovanja. Giddens na primer v uvodu h knjigi *Modernity and self-identity* (Giddens, 1991) trdi, da je neenakosti, ki se povezujejo z razredno pripadnostjo, spolom, etnično pripadnostjo,

¹ Foucault ter avtorji in avtorice, ki sledijo njegovi genealogiji vednosti, zanikajo epistemološki prelom med znanostjo in ideologijo. Foucault zato govori o vednosti in pravi, da je treba vse izjave jemati na isti ravni. Pojem ideologije je zanj (med drugim) problematičen, ker se ga vselej postavlja v opozicijo s tistim, kar se opredeljuje kot resnica. Namesto vprašanja, kako ločevati med znanostjo in ideologijo, Foucault sprašuje, kako se "v zgodovini znotraj diskurzov, ki sami po sebi niso niti resnični niti lažni, proizvedejo učinki resnice" (Foucault, 1991, str. 63). Delitev na resnično, pravilno in napačno, na racionalno in iracionalno, kar se odraža v ločevanju znanosti in ideologije, je posledica bojev za legitimnost in avtoriteto mnogih principov, interpretacij, analiz in opisov družbenega in materialnega sveta.

mogoče le delno definirati v terminih različnega dostopa do samoaktualizacije, češ da tudi tisti, ki živijo v pogojih resnih materialnih ovir, lahko izbirajo. S tem v zadnji instanci pristane na najbolj kritizirano predpostavko individualne psihologije in njena normativna moč se lahko mirno meri z normativno močjo psihologije. Najbrž je res, da niti slojevska ali razredna pripadnost, spol ali narodnost, življenja posameznice ali posameznika ne determinirajo v celoti, res je, da te okoliščine ne določajo življenjskih stilov enoznačno, res je, da nobena od teh okoliščin nima enoznačnega vpliva na življenje ljudi. Kar pa še ne pomeni, da meje teh izbir niso strukturno pogojene in da so razlike posledica napačnih, slabo premišljenih izbir.

Bolj kot to nelagodje je za naš kontekst pomembno vprašanje, ali o psihologiji sploh lahko govorimo kot o enotni vednosti. Kaj vzpostavlja enotnost neke vednosti? Canguilhem dokazuje, da so enotnost koncepta določene znanosti dolgo iskali preko njenega objekta. Vprašanja, ali je možen projekt, ki bi različnim disciplinam, ki se imenujejo psihološke, podelil enotnost, se loti preko analize, v čem se področja prekrivajo, kje se srečajo, trčijo drug ob drugega. Na vprašanje, kaj je psihologija, je po Canguilhemu mogoče odgovoriti le s pomočjo zgodovine psihologije, zgodovine nastajanja njenih orientacij in konceptov, ne pa z dokazovanjem enotnosti njenega področja. V besedilu *Qu'est-ce que la psychologie?* (Canguilhem, 1989) psihologiji očita, da v poskusih samodefiniranja vnaprej sodi o tistem, o čemer je 'poklicana', da sodi. Vendar psihologija kot splošna teorija vedenja oblikuje svoje ideje o človeku, zato bi morala filozofiji dovoliti vsaj to, da jo vpraša, odkod te ideje in/ali na osnovi kakšne filozofije jih je oblikovala. Banalna, vendar usodna razlika med psihologijo in filozofijo je po Canguilhemu prav v odnosu do vprašanja, kaj ju definira: filozofijo definira odgovor na vprašanje njenega bistva in smisla, nasprotno pa vprašanja o bistvu in smislu psihologije implicitno ogrožajo psihologovo eksistenco. Psihologija se namreč pri iskanju odgovora na vprašanje, kaj je psiholog, sklicuje na vprašljivo učinkovitost. Učinkovitost pa je, kot opozarja Canguilhem, slabo utemeljena vse dotlej, dokler ni dokaza, da je rezultat aplikacije znanosti. Sklicevanje na učinkovitost naj bi utemeljilo specialistovo pomembnost, hkrati pa filozofu ustvarjala občutek manjvrednosti. Vprašanje, kaj je psihologija, se tako preoblikuje v vprašanje, kaj psihologi pričakujejo od svojega dela. Venn (1984) to Canguilhemovo tezo interpretira kot znak razcepa, ki loči psihologe na tiste, ki svojemu delu podeljujejo avtoriteto znanstvenosti, in na tiste, ki sprašujejo, kaj psihologija sploh konstruira, kako ti konstrukti delujejo v družbenem, katere prakse usmerjajo pozornost na psihološke izsledke.

Zveza med ideologijo, politiko in psihološkimi vednostmi, ki nanjo opozarja Canguilhem, je izhodišče Roseove analize pogojev nastanka moderne psihologije, pri čemer Rose trdi, da si genealogija psihologije ne prizadeva odkrivati napak, da ni kritika psihologije, ampak ji gre za opis konstituiranja resnice (Rose, 1990a, 1990b). Rojstvo moderne psihologije Rose povezuje s spremembo objekta vladanja, ki se v zahodnih družbah zgodi konec 18. stoletja. Takrat, povzema Rose po Foucaultu, objekt političnega vladanja postane populacija (Foucault govori o discipliniranju družb). Moč države se začne povezovati z dobrim redom in pravilno razporeditvijo oseb, dobrin in

sil znotraj njenega teritorija. Psihologija se je znotraj teh tehnologij vladanja pojavila kot disciplina: kot heterogena zbirka problemov, metod, pristopov in objektov, kot način spoznavanja, govorjenja, ... pa je imela konstitutiven delež v oblikovanju družbenega. Ko je človeška duša postala objekt pozitivistične znanosti, je človeška subjektiviteta in intersubjektiviteta lahko postala cilj oblasti. "Psi" znanosti, kot jih imenuje Rose, "so iznašle konceptualne sisteme, jezike analize in razlage, konstituirale načine govora o človeškem vedenju in mu podelile pomene, s čimer so omogočile, da sta človeška subjektiviteta in intersubjektiviteta lahko vstopili v oblastna preračunavanja" (Rose, 1990b, str. 7).

Ekonomija, organizacija, ječa, šola, tovarna, trg delovne sile - na vseh teh področjih se je odslej lahko upoštevalo subjektivne značilnosti človeškega življenja, hkrati pa je človeška duševnost postala področje sistematičnega vladanja preko izobraževanja, zdravljenja, kaznovanja, prevzgoje. Psihološke znanosti so zagotovile nove slovarje, pravi Rose, ki so oblastem omogočili, da so svoja pričakovanja artikulirale v terminih strokovnega upravljanja z globinami človeškega življenja. Kot pravi Canguilhem, se je moderna psihologija oblikovala na načelu uporabnosti človeškega bitja. Te diskurze motivira discipliniranje in krepitev človeškega telesa, potreba po maksimiranju njegove uporabnosti in produciranju poslušnosti (Canguilhem, 1989).

Psihološke vednosti so v primerjavi z drugimi vednostmi o človeku v nekem posebnem položaju – na eni strani proizvajajo in utrjujejo norme zdravega (in normalnega, neredko pa se to dvoje enači, kar je poseben problem psihološkega normiranja), na drugi pa s terapevtskimi tehnikami zdravijo tiste, ki teh norm ne dosegajo. Psihologija in psihiatrija ter celoten vzgojno-izobraževalni aparat intenzivno in odločilno sodelujeta v mehanizmih normalizacije subjekta. Psihologija kot znanost družbenega je izenačila, pravi Venn, 'normalni' subjekt individualizma in subjekt racionalizma (torej abstraktni pravni subjekt, subjekt splošnih pravic in posesivnega individualizma, ter subjekt znanosti in razuma, ki je produkt moderne znanosti in kapitalizma). Istočasno je to umestila v subjekt sam in tako naturalizirala idejo racionalnosti in normalnosti (Venn, 1984). Individualistična ideja človeka in naturalizacija normalnosti je temelj merjenja deviacij in koordinacije med različnimi normativnimi praksami. Vedenjske norme in koristnost akcije za dominantne družbene odnose in oblike materialne produkcije postanejo normativne predpostavke. Te normativne predpostavke se zdijo samoumevne, koristne za celotno skupnost, osnovna enota in cilj aparatov za korigiranje ali usposabljanje pa ostaja posameznik. Kar je disfunkcionalno za družbeni red, postane predmet pedagoških, psiholoških, medicinskih intervencij. Po Roseu šolski razred, sodišče, armada, tovarna, družina, revni predeli od 19. stoletja dalje konstituirajo površine, kjer se bodo artikulirali problemi, ki jih bo psihologija vzela za svoje: problem 'rasne degeneracije', intelektualnih odklonov, mladoletniške delinkvence, industrijske neučinkovitosti, otroške neprilagojenosti. Tu bo psihologija našla svoje subjekte, jih temeljito preiskala in študirala, si jih prizadevala preoblikovati in zdraviti, proizvedla bo teorije duševne patologije in norme vedenja in mišljenja (Rose, 1990b). Ne zaradi nemoralnosti in neetičnosti znanstvenikov, ki bi kovali zaroto z oblastjo, ampak zaradi svoje mesta v mreži oblasti,

ki se spleta v težnji po umnem urejanju družbenega.

Teorije in prakse izključevanja in normaliziranja temeljijo na spregledu tega, kar Richer imenuje najbolj konkretno delovanje moči; oblastna razmerja je mogoče najbolj konkretno zasledovati na njihovih mejah, v marginalnih okoliščinah, v odnosu do marginaliziranih. In psihologija je mesto, kjer se oblast uporablja za izključevanje in normaliziranje (Richer, 1992). Če pri proučevanju, raziskovanju marginaliziranih spregledamo oblastna razmerja, tudi vzroke družbenega razlikovanja v končni instanci pripišemo posamezniku oziroma posameznici (in njegovim oziroma njenim staršem) – njegovi oziroma njeni naravi, če prisegamo na moč narave, ali pa izbiri, če prisegamo na človekovo svobodo. Nereflektirano prevzemanje idealov in norm kulture je eden najpogostejših očitkov na račun obravnav duševnih kriz. Pred tem niso imune niti tiste, ki se označujejo kot postmoderne, visoko ali pozno moderne. Hare-Mustin in Marecek (1997) opozarjata, da poudarjanje pomembnosti osebne identitete in samouresničevanja preko individualnih dosežkov in materialnega bogastva implicitno potiska skupnostne vrednote na obrobje 'sodobnega' sveta in patologizira življenjske stile, ki temeljijo na tradicijah medsebojne odvisnosti in solidarnosti, pa naj bodo taki življenjski stili t.i. svobodna izbira ali rezultat prisile zaradi neugodnih življenjskih okoliščin. Richer je še bolj kritičen, ko pravi, da je mogoče prav govor o svobodi, potencialu, aktualizaciji zagotovil temelje našemu novemu rasizmu – rasizmu samokontrole (Richer, 1992).

Prav dvojna vloga psiholoških vednosti, torej normativna in terapevtska, psihologiji na eni strani podeljuje čisto posebno mesto v tehnologijah vladanja, ji daje posebno moč in hkrati zapleta v precej kontradiktorna razmerja. Vendar ta na nek način nelagodna pozicija zahteva in omogoča, da psihologija na delu lovi procese družbenega umeščanja in individualizacije. To, kar tradicionalna psihologija (in sociologija) uvršča v individualno patologijo, umeščajo teoretske in terapevtske prakse, ki problematizirajo normiranje in vrednotenje razlik, v širok družbeni kontekst. To pa pomeni, da se spoprijemajo tudi s predpostavkami normalnega, zdravega, dobrega, učinkovitega, torej z normami, ki se vzpostavljajo v razmerjih med ideologijo, oblastjo in (psihološkimi) vednostmi. Tu problem ne nastopi šele takrat, ko je nečesa preveč (ali premalo) – recimo ko se obsesivna skrb za telo izteče v bulimijo ali anoreksijo, ampak problematizirajo normo samo: v tem primeru je to zahteva po obvladovanju samega sebe in po avtonomiji, ki se omejuje praktično zgolj na skrb zase. Nenehno presojanje samega sebe, samo-nadzor, ta nenehna skrb zase in delo na sebi je imperativ številnih sodobnih terapevtskih tehnik. Primat ima medikaliziran diskurz, ki išče izvore težav v posameznici in posamezniku, terapijo pa usmerja oziroma omejuje na sprostitvene vaje, meditacijo in medikamente, na poučevanje komunikacijskih tehnik, torej na delo na sebi in na svojih odnosih z najbližjimi. Alternativne terapevtske prakse problematizirajo kriterije psihičnega zdravja in duševnih oziroma intelektualnih sposobnosti, analizirajo družbeno pogojenost teh norm, njihovo družbeno vlogo in učinke teh norm na posameznikovo doživljanje samega sebe. Tu je na mestu Močnikovo opozorilo, da je vprašanje, kaj je prevladujoča psihopatologija v določeni kulturi, napačno

– smiselno je vprašanje, kaj je v določeni kulturi označeno kot psihopatološko (Močnik, 1996). To šele omogoča analizo gospostvenih razmerij.

Radikalna kritika na račun kliničnih praks (predvsem psihiatričnih) gre še bistveno dlje, ko trdi, da poskušajo zdraviti, kar bi bilo potrebno slaviti - izhaja namreč iz teze, da je skladna identiteta samo fikcija in da psihotični zlomi razkrivajo to fiktivnost. Vendar ta očitek spregleda, da človek v psihotični krizi neznosno trpi. Brennan na primer oporeka tezi, da psihoza 'osvobaja', saj je oseba v taki krizi podrejena najbolj avtoritarnim ukazom brezimne avtoritete: glasovi, ki prihajajo od vsepovsod in od nikoder, ukazujejo, omejujejo, vsiljujejo dvome in silijo, da se človek v taki krizi nenehno sprašuje, kako naj ravna, da ne bo ravnal napačno (Brennan, 1993). To seveda ne pomeni, da je z glavnim tokom institucionaliziranih kliničnih praks vse v redu – Brennan le opozarja, da človeku, ki trpi zaradi take krize, sesutje iluzije o enotnem jazu, o skladni identiteti ne olajša trpljenja. To pa pomeni, da se klinične prakse ambivalentnosti ne morejo izogniti – tako kot se jim v svojem vsakdanjem življenju ne moremo izogniti posameznice in posamezniki.

Dekonstruktivizem

Teoretska pozicija, ki analizira pogoje produkcije in učinke psiholoških vednosti, njihovih konceptov in praks, si je nadela ime dekonstruktivizem. Dekonstruktivizem se mogoče zdi nekakšna teoretska moda zadnjih dveh desetletij dvajsetega stoletja – široka uporaba tega pojma je vsekakor prešla okvire, ki jih je pojmu začrtal J. Derrida v delu *De la grammatalogie* (Derrida, 1993). Namen dekonstrukcije je razumeti konstrukcijo celote, zato je celoto potrebno rekonstruirati. Gre torej za genealogijo in ne za razdejanje; dekonstrukcija ni analiza ne kritika, opozarja Derrida. Razčlenitev strukture namreč ni vračanje k nekakšnim enostavnim elementom, nerazčlenjivim izvorom in sodba sama je predmet dekonstrukcije. Tudi ni metoda, čeprav jo predvsem v ZDA, kot pravi Derrida, povezujejo s tehniko in metodologijo. Ne nanaša se na subjekt, ki bi dekonstrukcijo apliciral na objekt, ampak je dogajanje, »ki ne pričakuje preudarka, zavesti ali organizacije subjekta« (Derrida, 1993, str. 9). Ne dekonstruira torej nekdo, ampak se to dekonstruira. O dekonstrukciji Derrida zapiše tudi tole: »Tisto, kar dekonstrukcija ni? Vse vendar! Kaj je dekonstrukcija? Nič vendar!« (Derrida, 1993, str. 10)

Kljub temu se z Derridajevim imenom povezujejo 'operacije', postopki, analize, ki nimajo dosti skupnega z njegovim pojmovanjem dekonstrukcije. To, kar se v psihologiji deklarira kot dekonstrukcija, je prej metoda, analiza, kritika. To v veliki meri velja tudi za delo *Changing the subject*, s katerim so J. Henriques, W. Hollway, C. Urwin, C. Venn in V. Walkerdine (1984) dekonstruktivizem ' uvedli' v psihologijo. Svoje delo eksplicitno opredelijo kot kritiko prevladujočega koncepta subjekta v psihologiji (torej racionalnega, enotnega, esencialnega subjekta); kot kritiko dualizma individualno-družbeno, ki ustvarja iluzijo, da je individualno in družbeno mogoče obravnavati ločeno;

kot analizo vloge psiholoških vednosti v vzpostavljanju in vzdrževanju gospostevnih razmerij, pri čemer se opirajo predvsem na Foucaultovo konceptualizacijo oblasti in na njegovo diskurzivno teorijo. Leta 1990 je izšel še zbornik z naslovom *Deconstructing social psychology*, ki sta ga uredila Shotton in Parker. Urednika dekonstruktivizem opredelita kot derridajevsko subvertiranje sistematičnih tekstov, foucaultovsko genealogijo družbenega in kot razkrivanje odporov do jezika poststrukturalizma. Omenjenima deloma sledi vrsta drugih, ki 'dekonstruirajo' določen psihološki koncept, 'šolo' ali določeno področje psihološkega raziskovanja.

Dekonstruktivizem v psihologiji raziskuje, kateri diskurzi in prakse konstituirajo določen koncept ali prakso; kako določena ideja (npr. ideja o subjektu kot individualni entiteti) postane domena psihologije; raziskuje pogoje oblikovanja določene teorije (vključno z administrativnimi strategijami in zahtevami); analizira, kako administrativne strategije in psihološke teorije medsebojno učinkujejo in kako ta celotna mreža konstruira družbeno. Dekonstruktivizem² je pravzaprav še eno skupno ime za poststrukturalistične koncepte subjekta, ki se poskušajo izogniti kognitivizmu, konceptu enotnega individua ali racionalnega intencionalnega bitja kot izvorne točke, reduciranju družbenega na intersubjektivno ter predpostavki, da sta individualno in družbeno kategoriji oziroma teoretska pojma, ki ju je mogoče preprosto sešteti.

V čem se dekonstruktivizem sploh razlikuje od socialnega konstruktivizma in konstrukcionizma³ (prim. Ule, 2003)? Gre zgolj za razlikovanje v poimenovanju, ki bi ga lahko pripisali narcizmu majhnih razlik, ali za temeljna konceptualna razhajanja? Prej omenjeni Henriques, Hollway, Urwin, Venn in Walkerdine na primer so bili Harréjevi, Gergenovi in Shottonerjevi učenci, ki pa so se v omenjenem delu distancirali od (takratnega) socialnega konstruktivizma. Očitali so mu, da v končni instanci ostaja zavezan humanizmu in da še vedno implicitno pristaja na predpostavko o racionalnem, enotnem, avtonomnem individuumu. Podobno trdi Michael (1996), ko opozarja, da podelitev primata družbenemu še ne zagotavlja, da so konstruktivistični koncepti opravili s tezo o obstoju esencialnega naravnega jedra.

Psihologija med biologijo in sociologijo

Za naš kontekst je pomembna še ena, na prvi pogled majhna razlika v pojmovanju razmerja naravno-družbeno: socialni konstrukcionizem 'naravno' praviloma obravnava kot socialni konstrukt in se ne ukvarja z omejitvami, ki jih postavljata telo in okolje. Dekonstruktivistična pozicija pa to razmerje opredeli s konceptom socializirane biologije,

² V besedilu uporabljam izraz dekonstruktivizem, čeprav se za to teoretsko pozicijo, ki temelji na Foucaultovi konceptualizaciji oblasti neredko uporablja izraz dekonstrukcionizem (npr. dekonstrukcionistična psihologija). Za prvi izraz sem se odločila, ker se je v našem prostoru že uveljavil.

³ Gergen takole opredeli razliko med konstruktivizmom in konstrukcionizmom: »... konstruktivisti poskušajo odgovoriti na vprašanje, ali je možen svet, ki bi ne bil odvisen od opazovalca, konstrukcionisti pa svojo pozornost usmerjajo na družbene temelje tega, kar pojmujejo kot vednost ...« (Gergen, 1992, str. 17).

ki mu v nadaljevanju namenjam več prostora, saj gre za razmerje, ki je bistveno za vprašanje identitete – identitete psihologije in psihologijo identitete.

C.Venn opozarja, da je za identiteto psihologije ključno umeščanje med biologijo in sociologijo: opis najsplošnejših oblik procesov v organizmu naj bi bil predmet biologije, kulturno specifične manifestacije socialnega vedenja predmet sociologije, psihologija pa naj bi se umestila mednju - pri teh poskusih se v zadnji instanci včasih nanaša na biologijo, včasih na družbeno oziroma družbo. Ena od posledic je tudi ločevanje na 'prvo' (biološko) in 'drugo' (družbeno) naravo, ki napeljuje na misel, da je ti 'dve naravi' mogoče ločiti (da na primer lahko najdemo človeške instinkte v njihovi izvorni obliki). To predpostavko je že Adorno označil kot napačno in trdil, da je vsak nagon tako družbeno posredovan, da njegovo naravno nikoli ne pride na dan neposredno, ampak vedno kot družbeno proizvedeno. E.Bahovec (1982) na družbeno posredovanost človeških instinktov prepričljivo pokaže z analizo potrebe po hrani, ki ji gre status najbolj primarne, biološke potrebe. Pokaže, kako prehranjevanja ne moremo ločiti od načina pripravljanja hrane in njegovih simbolnih pomenov in da bioloških potreb ni mogoče utemeljiti s koristnostjo. Prepovedi v zvezi s hrano npr. ni mogoče razložiti s koristnostjo ali škodljivostjo, s fiziološkimi učinki, ampak šele z analizo njihovega simbolnega pomena oziroma pomena za simbolno.

Družbeno ne vstopa naknadno in biološkega ne moremo proučevati neposredno, biologije ne moremo oluščiti družbenega in jo proučevati ločeno od družbenega. To potrjujejo celo biologi. Molekularni biolog Steven Rose (2001) na primer kritizira evgenično filozofijo, ki nas sili v to, da bi odkrili vplive dednosti na najbolj banalne reči. Sam je skeptičen do upov, ki jih je vzbudilo odkritje genoma. Eksplicitno trdi, da je namesto o genih smiselno govoriti o živčnih celicah, presnovnih tokovih, DNK in o povezovanju živčnih celic. Poudarja, da so živi sistemi dinamični in da moramo zato misliti o procesih namesto o stvareh. In trdi, da geni in okolje nista ločena svetova. Poudarja, da v tej obsedenosti z geni (sploh po odkritju genoma) pozabljamo, da se okolje spreminja in pozabljamo na medsebojni vpliv okolja in genov. Kritizira to, kar imenuje prehod od socialne h genetski paradigmi in je povezano z obsedenostjo s telesom, z radikalnim individualizmom. In eksplicitno trdi, da živa bitja niso deteminirana, da njihove prihodnosti ne moremo napovedati. Zato je namesto o prilagajanju smiselno govoriti o konceptu potencialnih možnosti: vsak dražljaj se interpretira in sicer v mreži, ki je rezultat zgodovine. To ne pomeni, da dražljaji ne obstajajo neodvisno od nas, pomeni le, da je to, kar označujemo s pojmom realnost, vselej že rezultat označevanja, procesa, ki dražljajem daje pomen.

Dekonstruktivistična pozicija zagovarja tezo o socializirani biologiji, vendar ne v terminih komplemetarnosti: družbenega ne moremo obravnavati kot nekaj, kar deluje na človeka od zunaj, kot nekaj naključnega, družbenega ne moremo enostavno prišteti t.i. naravi. Po drugi strani pa biološki proces ni nekakšna vnaprejšnja danost, ki nanjo pozneje učinkuje družbeno. Dekonstruktivizem razmerja med biološkim in družbenim ne misli v terminih logike vzroka in učinka. Kategorije, kot sta na primer 'ženska' in

‘otrok’, niso ne biološka danost ne preprosto družbeni konstrukt - norme ženskosti in otroškosti so rezultat produkcije, niso naravne, temveč naturalizirane⁴.

Iz dualizma biološko - družbeno izhaja tudi dualizem individualno – družbeno in sicer iz predpostavke o esencialnem, enotnem racionalnem subjektu. Druga predpostavka je predpostavka, da je družba vnaprej dana (enotna) kategorija. Izraz ‘družba’, ki jo tudi v sociologiji neredko obravnavajo kot vnaprej dano neodvisno entiteto, v dekonstruktivistični poziciji zamenja izraz ‘družbeno’. Ta izraz problematizira kompleks procesov in razmerij, ki so v terminu ‘družba’ prekriti - koncept družbenega namreč poudarja neprestano spreminjajoči se značaj družbenih in oblastnih razmerij (Henriques, 1984)⁵.

Eden od poskusov, kako v psihologiji obravnavati ‘družbenost’ človeka, je koncept socializacije. Socializacija se v družbenih znanostih nasploh definira kot vrsta interakcije. Socializacija pomeni integracijo otroka v družbo, proces, ki v njem otrok oziroma individuuum sprejema vrednote in norme družbenega. Socializacija je mehanizem, ki te vrednote vsili, da bi se ustvaril in vzdrževal red. Že samo izhodiščno vprašanje, na katerega odgovarja koncept socializacije, to je vprašanje “kako otrok postane družben in s tem kompetenten član družbe”, implicira dualizem individualno-družbeno: biološki organizem naj bi postal družben skozi stike z odraslimi. Topologija, ki na njej temeljijo konceptualizacije socializacije, vključuje subjekt, vrednote in način vcepljanja vrednot. To, po čemer se koncepcije socializacije razlikujejo, je odgovor, kako, preko kakšnih mehanizmov poteka ta proces; razlikujejo se po tem, kako pojasnjujejo internalizacijo družbenega sveta ali načinov vplivanja nanj. Kritika koncepcij socializacije zadeva tudi redukcijo družbenega na medosebno, ki je značilna za glavni tok psiholoških koncepcij. Koncepti socializacije v psihologiji namreč poudarjajo in analizirajo medosebne odnose, predvsem odnose med starši (najpogosteje je to mati) in otrokom. Zato ne preseneča, da sklepi, ki temeljijo na opazovanju tako izoliranih odnosov, staršem pripisujejo izjemno veliko odgovornost za otrokov razvoj. Ti koncepti spregledajo ideološko produkcijo pomenov – starši niso nujno avtorji teh pomenov, predvsem pa niso njihovi edini avtorji.

⁴ J. Butler npr. v svoji analizi razprav o biološkem in družbenem spolu to razmerje zastavlja še bolj radikalno, ko dokazuje, da biološkega spola ne moremo tematizirati zunaj ideologij, ki prisegajo na jasne dihotomne spolne delitve (Butler, 2001).

⁵ Laclau (1983) zavrača govor o izvoru, začetku in obravnava družbeno kot nekaj, kar je vseskozi tu (podobno kot Althusser (1980a, 1980b), ki govori o “vselej že družbenem”). Prisotno je kot možnost in področje za konstituiranje razlik, ki so hkrati same konstitutivne, vendar ne izvorne. Razlik ne moremo pojasniti z družbo kot izvorno točko niti ne moremo z razlikami kot izvorno točko pojasniti družbe. Morebitna relativna enotnost med različnimi procesi je odvisna od konkretnih zgodovinskih konstrukcij. Družba ni preprost skupek razpršenih delov. To, kar konstituira identiteto družbenih akterjev, je odvisno od bojev in zgodovinskih konstrukcij, ki pa jih nič ne določa vnaprej.

Teorizacije subjekta in identitete onstran dualizma individualno-družbeno

Koncept socializacije implicitno predpostavlja obstoj vnaprej danega psihološkega subjekta, t.j. racionalnega individua kot začetno točko razvoja, ki je sposoben predelati informacije iz interakcije ali internalizirati družbeno -družbeno in individualno ostajata ločeni entiteti.

Adams in Minson opozarjata, da je kritika enotnega racionalnega subjekta, ki meri zgolj na vprašanje konstitutivnosti, prekratka – razumevanje subjekta kot učinka samo prelaga vprašanje konstitutivnosti. Zdej subjekt ne konstituira ničesar, omejen je na vnaprej določeno pozicijo, je pa še vedno nujen, nujen za obstoj družbenih razmerij. “To, da subjekt privzame neko nujno in enotno obliko, pa četudi obliko učinka, terja, da mora konec koncev vedno že posedovati nekaj, s pomočjo česar naj bi postal subjekt” (Adams in Minson, 1993, str. 211-212).

Dekonstruktivizem se poskuša izogniti skušnjavi, da bi vprašanje, kaj je konstitutivno, če ni konstitutiven subjekt, kaj oziroma kje je izvor, če to ni subjekt, razrešil tako, da bi ta individualni dejavnik zamenjali s kakšnim drugim izvornim, enotnim dejavnikom – na primer z družbenim sistemom, produkcijskimi odnosi, družbenim organizmom kot marksizem ali po foucaultovsko z globalno strateškim, vendar nesubjektivnim spletom razmerij-moči (prim. Adams in Minson, 1993; Venn, 1984). Na dekonstruktivizem letijo očitki, da se je ujel v lastno past in enotni izvorni dejavnik ‘našel’ v diskurzu. Dekonstruktivisti očitek zavračajo, ko poudarjajo, da diskurzi niso izvor, da so sami ujeti v materialnost, ki je zgodovinski produkt, da so kompleksni sistemi reguliranih razlik, vpletenih v oblastne boje, ki jih zaznamujejo odpori. Prav zato tudi ne determinirajo v celoti in njihovih učinkov ne moremo zanesljivo predvideti.

Skušnjavi, da bi iskali enotni, izvorni dejavnik v konstituiranju subjekta, se je mogoče izogniti s pomočjo Foucaultovega koncepta subjekta izjave, ki ni samo človeški subjekt. Subjekt izjave lahko zapolnijo različni individui; da pa bi postal subjekt izjave, mora individuum zasesti določeno pozicijo, ki zadeva položaj, status in pozicijo diskurzivnih dejavnikov glede na objekte. Medicinskih izjav na primer, pravi Foucault (1984), ne more izrekati kdorkoli - njihova vrednost in učinki so neločljivo povezani z osebo, ki jo določa njen status, ki ji daje pravico izrekati te izjave (Adams in Minson, 1993). Dejavniki in pozicije so vselej “določeni glede na specifična družbena razmerja in njihove kombinacije” (Adams in Minson, 1993, str. 217), v tem pomenu delujejo torej neodvisno. To ni stvar človekove svobodne volje, ampak določenih pogojev eksistence, okoliščin, kjer ti dejavniki nastopajo. Tej teoretski poziciji ni potrebno podeljevati teoretske prednosti entitetam kot so ljudje, medčloveški odnosi itd., pravita Adams in Minson, ni pa se ji niti treba sklicevati na vrednote, kot npr. koncept socializacije, ali na brezpogojne moralne attribute, kot sta moralna odgovornost ali svobodna volja. Odgovornost ni več splošen problem subjekta, ampak pomeni, da je človek odgovoren zato, ker je v določenih diskurzih prepoznan kot odgovoren - različne

odgovornosti so individuu pripisane zaradi njegovih različnih statusov, položajev, praks. Tudi t.i. popolna odgovornost, ki je lahko razpršena, mora po mnenju Adamsove in Minsona zadostiti določenim družbenim pogojem in jo je mogoče "pojasniti kot heterogen sveženj statusov" (Adams in Minson, 1993, str. 219). Dekonstruktivizem tako išče izhod iz dualizma v teorizaciji subjekta, ki izhaja iz Althusserjevega koncepta interpelacije (Althusser, 1980a, 1980b), lacanovske psihoanalize (teorizacija identifikacije) in Foucaultovih teorizacij diskurza in oblastnih razmerij⁶. Subjekt je produkcija, ne pa razvoj neke vnaprej dane individualnosti. Vendar dekonstruktivizem na trdi, da ni subjekta, da ni resnice, da ni zgodovine, ampak nenehno raziskuje produkcijo resnice (in želje).

Dekonstruktivizem pojmuje nezavedno, nevidne želje in občutja kot osrednje za obravnavo subjektivitete, s tem pa posega na polje, ki ga je pozitivistična psihologija 'prepustila' psihoanalizi - na polje nezavednega. Odpor in skrite želje so namreč postali objekt konkurenčne znanosti o duši - psihoanalize, psihologija pa si od nje "nesistematično in oportunistično izposoja, čeprav jo v splošnem zaničuje", kot pravi Venn (1984, str. 133)⁷. S tem 'odkrivanjem' nezavednega poskuša konceptualizirati razmerje med t.i. kognitivnimi in afektivnimi dimenzijami vedenja tako, da konstrukcijo teh dimenzij umesti v polje družbenega, ne pa v subjekt: tudi subjekt sam se konstituira v teh procesih. Čeprav dekonstruktivizem identiteto konceptualizira kot konstituirano in ne kot izvor, s tem ne zanika izkušnje, vztraja pa pri raziskovanju procesov, ki z njimi osebne izkušnje in željo naturaliziramo kot splošno resnico.

Dekonstruktivistične definicije identitete poudarjajo nedokonč(a)nost, fragmentiranost, diskurzivnost identitet – konstruirajo jih različni, pogosto presekani in antagonistični diskurzi, prakse in pozicije. Identitete se konstituira znotraj reprezentacij, vselej so povezane s tradicijo oziroma s procesi iznajdbe tradicije, izhajajo iz naracije sebstva, kot pravi Hall (1997). Subjekt se 'prikluči' na obstoječe strukture pomenov: identitete so pozicije, ki jih subjekt mora prevzeti, čeprav vselej 've', da gre zgolj za reprezentacije. Subjekt je hkrati interpeliran v neko pozicijo in v to pozicijo tudi investira vanjo. V dekonstruktivistični poziciji individuum ni fiksirana niti dana entiteta, ampak partikularen produkt zgodovinsko specifičnih praks družbene regulacije. Subjekt je dinamičen, mnogovrsten in kontradiktoren, ujet v medsebojno konstitutivno mrežo mnogovrstnih in kontradiktornih družbenih praks, diskurzov in subjektivitete. Ta mnogovrstnost in kontradiktornost je 'odgovorna' za mnogovrstnost in kontradiktornost subjektivitete (in ne individualna patologija).

⁶ Ob tem velja opozoriti, da se dekonstruktivistične teorizacije subjektivitete in identitete razlikujejo v odnosu do tem, ki zadevajo raso, spol, kolonialni diskurz, multikulturalnost. Te teme namreč določen del teorizacij, ki se označujejo kot dekonstruktivistične, marginalizira. To so predvsem tisti pristopi, ki radikalno relativizirajo vse, kar zadeva subjektiviteto, vključno z učinki procesov podrejanja in dominacije. Drugi pa prav neenaka razmerja družbene moči postavljajo kot izhodišče svojih konceptualizacij razmerij med individualnim in družbenim. Ko uporabljam pojem dekonstruktivizem, praviloma merim na slednje.

⁷ To kritiko je na psihologijo naslovil že Canguilhem leta 1956 v analizi poskusov, ki naj bi psihologiji podelili status 'znanosti subjektivitete' (Canguilhem, 1987).

Sklep

Psihološke vednosti je tako kot vse druge potrebno obravnavati kot integralni del procesov, ki konstituirajo polje družbenega: potrebno je iskati zgodovinske pogoje, ki so vzpostavili možnost vednosti; raziskovati učinke vednosti na objekte spoznavanja. - psiholoških teorij ni mogoče ločiti od njihove praktične uporabe niti od družbenih in političnih pogojev, ki te prakse obkrožajo. Kot pravi C.Venn, teorija ni nedolžna in nima pravice zahtevati imunitete v imenu znanosti. Teh učinkov v družbenih vedah ne moremo ločiti od dominantnih praks, ki so jim znanosti zavezane (Venn, 1984).

To velja tudi za obljube glede učinkov terapevtskih praks. Recimo za obljubo, ki jo nenehno ponavlja popularna psihološka svetovalna literatura: da bodo nasveti pomagali pri iskanju pravega, avtentičnega sebstva. Da bo tisti, ki bo sledil nasvetom, pod navlako družbenega našel avtentičnega sebe. Ampak potem ko si snameš vse maske družbenih predstav, kot slikovito opozarja Lévi-Strauss, ne ostane nič enkratnega, naravnega. Ko telo oluščiš slojev oblačil, spodaj ne najdeš pravega človeka. Ali kot pravi Lacan - ego je nalaganje izposojenih plaščev, pod njimi ni ničesar. Pa vendar ni prevara, ne moremo se mu odpovedati. Zaradi svoje zgodovine in kontingentnosti imajo osebne strukture realne psihološke in somatske učinke, njihova zgodovina je tudi zgodovina erotičnih pritiskov in emocionalnih motenj. Obljuba, da bomo s pomočjo nasvetov našli pot do avtentičnega sebstva, implicitno zahteva popolno osvoboditev izpod 'jarma' civilizacijskih zahtev. S Freudom bi lahko rekli, da bi taka svoboda izničila same predpostavke oblikovanja subjektivitete, saj je družbeno z ovirami, ki jih postavlja gonom, konstitutivno za subjekt, je nujni pogoj obstoja človeških bitij. In naloga terapije ni, da nas popelje v pozitivne utopije, ampak da nas sooči s potlačeno željo, ki se ji podrejamo in pri tem bolj ali manj trpimo. Od tu naprej bi morali govoriti o svobodi in odgovornosti, ki tudi dekonstruktivizmu v psihologiji očitno povzročata nelagodje (in o njiju praktično ne govori).

Literatura

- Adams, P. in Minson, J. (1993). Subjekt feminizma [Subject of feminism]. V E. Bahovec (ur.), *Od ženskih študij k feministični teoriji [From Women Studies to Feminist Theory]* (str. 207–228). Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, ŠOU.
- Althusser, L. (1980a). Ideologija in ideološki aparati države [Ideology and ideological state apparatuses]. V Z. Skušek-Močnik (ur.), *Ideologija in estetski učinek [Ideology and aesthetic effect]* (str. 35–99). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Althusser, L. (1980b). O ideologiji [On ideology], V Z. Skušek-Močnik (ur.), *Ideologija in estetski učinek [Ideology and aesthetic effect]* (str. 317–322). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Bahovec, E. (1982). "...lakota, ki golta surovo meso s pomočjo roke, nohtov in zob..." ["...hunger, which swallows raw meat by hand, nails and teeth..."]. *Problemi –*

Razprave, 4-6, 202–218.

- Brennan, T. (1993). *History after Lacan*. London, New York: Routledge.
- Butler, J. (2001). *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete [Gender trouble: Feminism and the subversion of identity]*. Ljubljana: ŠKUC.
- Canguilhem, G. (1987). *Normalno in patološko [Normal and pathological]*. Ljubljana: ŠKUC.
- Canguilhem, G. (1989). Qu'est-ce que la psychologie? V G. Canguilhem (ur.), *Etudes d'histoire et de philosophie des sciences* (str. 365–381). Paris: Librairie philosophique J.Vrin.
- Derrida, J. (1993). Pismo japonskemu prijatelju [Letter to the Japanese friend], *Problemi-Eseji*, 7/4, 5-10.
- Foucault, M. (1984). *Nadzorovanje in kaznovanje [Surveillance and punishment]*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Foucault, M. (1991). *Vednost-oblast-subjekt [Knowledge-power-subject]*. Ljubljana: Krt.
- Gergen, (1992). Toward a postmodern psychology. V S. Kvale (ur.), *Psychology and postmodernism* (str.17-30), London: Sage.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity*. Stanford: Stanford University Press.
- Hall, S. (1997). Introduction: Who needs 'Identity'? V S. Hall in P. d.Guy (ur.), *Cultural identity* (str.1-17). London: Sage.
- Henriques, J. (1984). Social psychology and the politics of racism. V J. Henriques, W. Hollway, C. Urwin, C. Venn in V. Walkerdine (ur.), *Changing the subject* (str.60-89). London: Methuen.
- Henriques, J., Hollway, W., Urwin, C., Venn, C. in Walkerdine, V. (1984) (ur.). *Changing the subject*. London: Methuen.
- Laclau, E. (1983). Transformation of advanced industrial societies and the theory of the subject. V *Rethinking ideology* (str. 39–44). Berlin: Argument-Vertrieb.
- Michael, M. (1996). *Constructing identities*. London, New Delhi: SAGE.
- Močnik, R. (1996). Identiteta v antropologiji, psihoanalizi in v teorijah komunikacijskih tehnologij [Identity in the anthropology and theories of communications technologies]. V M. Zajc (ur.), *Audio-vizualni mediji in identitete [Audio-visual media and identities]* (str.17-36). Ljubljana: Slovenska kinoteka.
- Richer, P. (1992). An introduction to deconstructionist psychology, V S. Kvale (ur.), *Psychology and postmodernism* (str.110-118). London: SAGE.
- Rose, N. (1990a). Psychology as a "social" science. V I. Parker in J. Shotter (ur.), *Deconstructing social psychology* (str. 103–116). London: Routledge.
- Rose, N. (1990b). *Governing the soul*. London: Routledge.
- Rose S. (2001). Gene kot pojem bi morali preprosto odpraviti (intervju) [The gene as the conception should be dismissed (interview)]. *Delo, Sobotna priloga*, 7.aprila.
- Ule, M.N. (2003). Identiteta psihologije, identiteta in psihologija [Identity of psychology, identity and psychology]. *Psihološka obzorja*, 12(3), 65-77.
- Venn, C. (1984). The subject of psychology. V J. Henriques, W. Hollway, C. Urwin, C. Venn in V. Walkerdine (ur.), *Changing the subject* (str. 119–152). London: Methuen.

Prispelo/Received: 30.03.2003

Sprejeto/Accepted: 30.05.2003